MARKAZIY OSIYODA SHARQ RENESSANSI POYDEVORINING EVOLYUTSION BOSQICHLARI

Doniyarova Dilnoza - Oriental universiteti Samarqand kampusi O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Isokulov Abdullo Oblokul o‘g‘li – Oriental universiteti Tillar-1 kafedrasi o‘qituvchisi

abdulloisakulov@gmail.com

https://orcid.org/0009-0004-4775-654X

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyo hududida ilk va o‘rta asrlarda kechgan madaniy-ma’naviy yuksalish, ya’ni Sharq Renessansining shakllanish poydevori, uning tarixiy-evolyutsion bosqichlari hamda jahon sivilizatsiyasiga ko‘rsatgan ta’siri tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqotda Islomgacha bo‘lgan davr madaniy sintezi, IX-XII asrlardagi Birinchi Sharq Renessansi (Somoniylar, Qoraxoniylar va Xorazm Ma’mun akademiyasi davri) hamda XIV asr oxiri - XVI asr boshlaridagi Ikkinchi Sharq Renessansi (Temuriylar davri) o‘rtasidagi tarixiy uzviylik, ijtimoiy-siyosiy va falsafiy omillar qiyosiy-tahliliy usullar yordamida yoritiladi. Shuningdek, qomusiy olimlarning aniq va ijtimoiy-gumanitar fanlar rivojiga qo‘shgan hissasi ilmiy asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Sharq Renessansi, Markaziy Osiyo, Somoniylar, Temuriylar, evolyutsion bosqichlar, Bayt ul-hikma, qomusiy olimlar, Ulug‘bek ilmiy maktabi, madaniy sivilizatsiya.

Аннотация: В статье системно рассматриваются эволюционные этапы формирования основ Восточного Ренессанса в Центральной Азии: культурный синтез доисламского периода, Первый Восточный Ренессанс (IX–XII вв.) и Второй Восточный Ренессанс эпохи Тимуридов (конец XIV – начало XVI в.), их преемственность, а также вклад учёных-энциклопедистов в развитие точных и гуманитарных наук.

Ключевые слова: Восточный Ренессанс, Центральная Азия, Саманиды, Тимуриды, эволюционные этапы, Дом мудрости, учёные-энциклопедисты, школа Улугбека, культурная цивилизация.

Abstract: The article examines, in a systematic way, the evolutionary stages of the foundation of the Eastern Renaissance in Central Asia. It traces the cultural synthesis of the pre-Islamic period, the First Eastern Renaissance (9th–12th centuries) and the Second Eastern Renaissance of the Timurid era (late 14th – early 16th centuries), and shows the continuity between them as well as the contribution of encyclopaedic scholars to the exact sciences and the humanities.

Keywords: Eastern Renaissance, Central Asia, Samanids, Timurids, evolutionary stages, House of Wisdom, encyclopaedic scholars, Ulugh Beg school, cultural civilization.

KIRISH

Insoniyat tarixida muayyan hududlarda kuzatilgan intellektual va madaniy yuksalishlar jahon sivilizatsiyasining rivojlanish yo‘nalishini belgilab bergan. Shunday betakror hodisalardan biri Markaziy Osiyo hududida yuz bergan Sharq Renessansidir. G‘arbiy Yevropadagi Uyg‘onish davridan bir necha asr avval Movarounnahr va Xuroson zaminida boshlangan bu harakat nafaqat mintaqaning ijtimoiy-siyosiy barqarorligini ta’minladi, balki ilm-fanning umumbashariy mezonlarini ham yangi bosqichga ko‘tardi [5, 40-b.]. Markaziy Osiyo xalqlarining boy madaniy merosi, qadimgi sivilizatsiya o‘choqlari bilan o‘zaro aloqalari hamda Islom dinining qadriyatlari bu yuksalishning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari bo‘ldi.

“Sharq Renessansi” tushunchasi ilmiy muomalaga XX asr boshlarida kirib kelgan: nemis sharqshunosi A. Mets 1922-yilda nashr etilgan asarida IX-XI asrlardagi islom dunyosining ilmiy-madaniy yuksalishini “Islom Renessansi” deb baholagan [8]. Keyinchalik amerikalik tadqiqotchi S. F. Starr Markaziy Osiyoning arab istilosidan Amir Temur davrigacha bo‘lgan “oltin davri”ni keng manbalar asosida tahlil qildi [9]. Shu bilan birga, Renessans tushunchasi Sharq tarixiga

nisbatan shartli qo‘llanishini, u Yevropadagi Uyg‘onish davridan mazmun va shakl jihatidan farq qilishini alohida ta’kidlash lozim.

Sharq Renessansi fanga oddiy madaniy o‘sish emas, balki ijtimoiy-falsafiy tafakkurning, aniq va tabiiy fanlarning sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tishi sifatida kirdi. Bu jarayonning evolyutsion mohiyati va ichki qonuniyatlarini o‘rganish bugungi kunda O‘zbekistonda poydevori qo‘yilayotgan Uchinchi Renessansning ilmiy va ma’naviy asoslarini mustahkamlash uchun ham g‘oyat dolzarb ahamiyat kasb etadi [1; 2; 3]. Maqolaning maqsadi Sharq Renessansining Markaziy Osiyodagi shakllanish bosqichlarini aniqlash, ularning o‘zaro uzviyligini ko‘rsatish va har bir bosqichning asosiy yutuqlarini tahlil qilishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, xronologik, retrospektiv va strukturaviy-funksional tahlil usullaridan foydalanildi. Markaziy Osiyo hududidagi ilmiy yuksalish bosqichlari tasodifiy voqealar zanjiri emas, balki uzluksiz evolyutsion taraqqiyot mahsuli ekanligi dialektik yondashuv asosida asoslandi. Mintaqadagi madaniy o‘zgarishlar va intellektual salohiyat g‘arb va sharq olimlarining (jumladan, S. F. Starr, A. Mets, V. V. Bartold hamda mahalliy tadqiqotchilarning) ilmiy qarashlari bilan qiyoslanib, xolis baholandi.

Sharq Renessansining ildizlari miloddan avvalgi davrlarga va ilk o‘rta asrlardagi madaniy qatlamlarga borib taqaladi. Baqtriya, Sug‘d va Xorazm hududlarida qadimgi dehqonchilik va shaharsozlik madaniyati shakllangan, zardushtiylik ta’limoti va yozma an’ana rivojlangan edi. Iskandar Zulqarnayn (Aleksandr Makedonskiy) yurishlaridan so‘ng vujudga kelgan Yunon-Baqtriya davlati (miloddan avvalgi III–II asrlar) G‘arb va Sharq madaniyatining ilk yirik sintezini ta’minladi: yunon falsafasi, me’morchiligi va dunyoviy qarashlari mahalliy madaniyat bilan qorishib ketdi. Keyinchalik Kushon podsholigi davrida buddaviylik madaniyati Markaziy Osiyodan Xitoy tomon yoyildi.

Buyuk Ipak yo‘lining markaziy tarmoqlari aynan Markaziy Osiyo orqali o‘tgani natijasida mintaqa nafaqat tovar ayirboshlash joyi, balki Xitoy

texnologiyalari, Hindiston falsafasi va matematikasi (o‘nli sanoq tizimi, nol tushunchasi), Eron davlatchilik an’analari hamda Vizantiya ilmiy yutuqlari uchrashadigan intellektual markazga aylandi. Bu aloqalarda sug‘diy savdogarlar vositachilik qildi. Shu tariqa Islomgacha bo‘lgan davrda kelgusi ilmiy yuksalish uchun moddiy va ma’naviy zamin yaratildi.

Arab xalifaligining Movarounnahrga kirib kelishi va Islom dinining yoyilishi VII asr oxiri – VIII asr boshlariga to‘g‘ri keladi va mintaqa hayotida burilish nuqtasi bo‘ldi. Dastlabki harbiy to‘qnashuvlardan so‘ng tez orada chuqur madaniy va intellektual integratsiya jarayoni boshlandi. Islom dini mintaqa xalqlarini yagona ma’naviy, huquqiy va ijtimoiy makonga birlashtirdi, arab tili esa xalifalikning umumiy xalqaro ilmiy tiliga aylandi. Bu jarayonda Samarqand qog‘ozi muhim rol o‘ynadi: an’anaga ko‘ra, 751-yilgi Talas jangidan keyin qog‘oz ishlab chiqarish texnologiyasi Samarqandda yo‘lga qo‘yildi va bu kitobat hamda ilmiy asarlar tarqalishini keskin tezlashtirdi.

Bag‘dodda Horun ar-Rashid davrida shakllana boshlagan va xalifa Ma’mun (813–833) davrida gullab-yashnagan “Bayt ul-hikma” (Donishmandlar uyi) ilmiy markazida Markaziy Osiyolik olimlar yetakchi o‘rin egalladilar. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy va Ahmad al-Farg‘oniy kabi olimlar yunon va hind ilmiy merosini o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmay, unga tanqidiy yondashdilar va yangi kashfiyotlar bilan boyitdilar. Al-Xorazmiyning “Al-jabr val-muqobala” asari algebra fanining asosi bo‘ldi, uning arifmetik risolasi orqali hind pozitsion sanoq tizimi keyinchalik Yevropaga yetib bordi [6]. Shu davrda hadis ilmi ham yuksak cho‘qqiga ko‘tarildi: Imom al-Buxoriy (810–870) va Imom at-Termiziy kabi muhaddislar Islom olamida e’tirof etilgan hadis to‘plamlarini yaratdilar.

IX asr oxirida Somoniylar davlatining qaror topishi bilan Markaziy Osiyo xalifalikdan amalda mustaqillikka va siyosiy barqarorlikka erishdi. Buxoro, Samarqand, Marv va Nishopur jahon miqyosidagi ilm-fan markazlariga aylandi. Somoniy hukmdorlarining ilm-fanga homiylik qilishi, Buxoroda boy saroy kutubxonasining tashkil etilishi (manbalarda u “Sivon ul-hikma”, ya’ni “Hikmat

xazinasi” nomi bilan ham zikr etiladi) Birinchi Sharq Renessansining cho‘qqisi uchun sharoit yaratdi. Ibn Sino o‘z tarjimai holida Somoniy hukmdori Nuh ibn Mansur kutubxonasidagi nodir kitoblar haqida yozgan [9]. Bu davrda fors-tojik adabiy tili ham shakllandi, Rudakiy ijodi shu davrga mansub.

X asr oxiri – XI asr boshlarida Xorazmda Ma’munlar saroyida tashkil etilgan ilmiy davra (“Ma’mun akademiyasi”) Beruniy va Ibn Sino kabi olimlarni birlashtirdi; Gurganch (Urganch) shahri ham ilm-fan markazlaridan biriga aylandi. Bu davrning qomusiy olimlari insoniyat tafakkurini butunlay yangi bosqichga ko‘tardi:

Muhammad al-Xorazmiy: algebraga asos soldi; “algoritm” atamasi uning nomining lotincha shaklidan kelib chiqqan, u hind raqamlarining G‘arbda tanilishida muhim vosita bo‘ldi [6].

Abu Nasr Forobiy (873–950): Aristoteldan keyin “Ikkinchi muallim” unvonini oldi; “Fozil odamlar shahri” asarida ideal jamiyat va davlat boshqaruvi haqidagi qarashlarni bayon etdi. Faoliyatining katta qismi Bag‘dod va Shomda kechgan [5].

Abu Ali ibn Sino (980–1037): “Tib qonunlari” asari (5 kitob) lotin tilida 40 martadan ortiq nashr etilgan va Yevropada bir necha asr davomida tibbiy ta’limning asosiy qo‘llanmalaridan biri bo‘lgan; “Kitob ash-shifo” falsafiy qomusi ham unga tegishli [4].

Abu Rayhon Beruniy (973–1048): Yer radiusini taxminan 6340 km deb hisoblab, zamonaviy qiymatga yaqin natijaga erishdi; “Hindiston”, “Osor ul-boqiya”, “Qonuni Mas’udiy” kabi asarlar muallifi. Ba’zi tadqiqotchilar uning Yevrosiyo va Afrikadan tashqarida yana quruqlik bo‘lishi mumkinligi haqidagi farazini Amerika qit’asining mavjudligini ilmiy jihatdan oldindan taxmin qilish sifatida baholaydilar [9].

XI–XII asrlarda, Qoraxoniylar davrida, ilmiy-madaniy hayot turkiy tilda ham yuksaldi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” (1069–1070) asari turkiy adabiyotning dastlabki yirik namunasi bo‘ldi, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu

lug‘otit turk” (1072–1074) asari esa turkiy xalqlar tili va madaniyatining qomusiga aylandi. XII asrda Ahmad Yassaviy “Hikmatlar”i bilan turkiy tasavvuf adabiyotiga asos soldi.

XIII asr boshidagi mo‘g‘ul istilosi (1219–1221) ko‘plab shaharlarni vayron qilib, Birinchi Renessans an’analarini vaqtincha to‘xtatib qo‘ydi. Biroq ilmiy an’analar butunlay uzilib qolmadi: Nasriddin Tusiy 1259-yilda Marog‘ada rasadxona qurdi, bu tajriba keyinchalik Ulug‘bek ilmiy maktabida rivojlantirildi [7].

Amir Temurning Movarounnahrdagi parokanda mulklarni birlashtirib, qudratli markazlashgan davlat barpo etishi Ikkinchi Sharq Renessansining boshlanishiga zamin yaratdi. Amir Temur bosib olgan o‘lkalardan eng sara olimlar, me’morlar, shoirlar va san’atkorlarni Samarqandga to‘pladi, shahar Registon, Shohizinda va Bibixonim jome masjidi kabi me’moriy majmualar bilan bezatildi. Natijada Movarounnahr yana dunyoning madaniy markazlaridan biriga aylandi. Temuriylar sulolasi vakillari shunchaki siyosatchi emas, balki ilm va san’at homiylari, ayrimlari esa o‘zlari ijodkor edilar: Shohruh Mirzo va Husayn Boyqaro davrida Hirot, Ulug‘bek davrida Samarqand madaniy markazga aylandi, Boysung‘ur Mirzo esa Hirotda xattotlik va kitobat maktabini rivojlantirdi.

Mirzo Ulug‘bek Samarqandda madrasa (1417-1420) va o‘z davrining eng yirik rasadxonasini (1424-1429) barpo etdi. Rasadxonada Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid Koshiy, Ali Qushchi kabi olimlar ishladi [7]. Ulug‘bekning “Ziji jadidi Ko‘ragoniy” (1437) asarida 1018 ta sobit yulduzning o‘rni aniqlangan; bu katalog Ptolemey va Tixo Brage kataloglari qatorida turadi va XVII asrda Yevropada nashr etilib, jahon astronomiyasining rivojiga ta’sir ko‘rsatdi. Ulug‘bekning shogirdi Ali Qushchi keyinchalik ilmiy maktab an’analarini Usmonli imperiyasiga olib o‘tdi. 1449-yilda Ulug‘bekning fojiali halok bo‘lishi Samarqand ilmiy maktabiga jiddiy zarba berdi.

Ikkinchi Renessansning gumanitar yo‘nalishi ham g‘oyat yorqin kechdi. Hirotda Alisher Navoiy (1441–1501) turkiy (eski o‘zbek) tilni adabiyot va falsafaning eng yuqori darajasiga olib chiqdi: “Xamsa” (1483-1485) asarida

gumanistik g‘oyalarni tarannum etdi, “Muhokamat ul-lug‘atayn” (1499) asarida turkiy tilning boy imkoniyatlarini ilmiy asoslab berdi. Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma” asarida tarix, geografiya, etnografiya va tabiatshunoslikka oid boy ma’lumotlarni jamlab, jahon memuar adabiyotining noyob namunasini yaratdi. Tasviriy san’atda esa Kamoliddin Behzod Hirot miniatyura maktabini jahon miqyosidagi yuksak cho‘qqiga ko‘tardi.

Quyidagi jadvalda Sharq Renessansi poydevorini tashkil etgan bosqichlarning asosiy xususiyatlari umumlashtirilgan.

Bosqich	Davr	Asosiy markazlar	Asosiy yutuqlar
Islomgacha bo‘lgan davr	Miloddan avvalgi davrlar – VII asr	Baqtriya, Sug‘d, Xorazm	Yunon-Baqtriya va Kushon merosi, Ipak yo‘li orqali madaniy sintez
Islom sivilizatsiyasiga integratsiya	VIII-IX asrlar	Marv, Samarqand, Bag‘dod (“Bayt ul-hikma”)	Tarjima va ilmiy izlanishlar, algebra va astronomiya, hadis ilmi, Samarqand qog‘ozi
Birinchi Sharq Renessansi	IX-XII asrlar	Buxoro, Samarqand, Marv, Nishopur, Urganch	Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy ilmiy maktablari; turkiy tildagi dastlabki yirik asarlar
Ikkinchi Sharq Renessansi	XIV asr oxiri - XVI asr boshlari	Samarqand, Hirot	Ulug‘bek ilmiy maktabi, Navoiy ijodi, “Boburnoma”, Hirot miniatyura maktabi

Jadvaldan ko‘rinadiki, har bir bosqich o‘zidan oldingisining natijalariga tayangan. Islomgacha bo‘lgan davrda shakllangan shaharlar va savdo aloqalari arab tili orqali yagona ilmiy makonga qo‘shildi; bu makonda Birinchi Renessans olimlari fundamental fanlar va falsafada yuksak natijalarga erishdi; Ikkinchi Renessans esa shu ilmiy an’anani astronomiya, me’morchilik, tasviriy san’at hamda turkiy tildagi adabiyotda davom ettirib, yangi bosqichga olib chiqdi. Uzluksizlikni ta’minlagan omillar: ilm-fanga davlat homiyligi, ilmiy maktablar va kutubxonalarning mavjudligi, ko‘p tillilik (arab, fors, turkiy) hamda diniy bag‘rikenglik.

Markaziy Osiyodagi Sharq Renessansi tasodifiy tarixiy hodisa emas, balki chuqur evolyutsion poydevorga ega uzviy jarayondir. Islomgacha bo‘lgan madaniy sintez ilmiy yuksalish uchun zamin yaratdi, arab istilosidan keyingi integratsiya ilm tili va ilmiy aloqalar makonini kengaytirdi. Birinchi Renessans asosan fundamental tabiiy fanlar va falsafiy dunyoqarash poydevorini qo‘ygan bo‘lsa, Ikkinchi Renessans amaliy fanlar, madaniyat va estetik san’atni yuksak cho‘qqiga olib chiqdi. Har ikki bosqichning umumiy xususiyati — bag‘rikenglik, dunyoviy bilimlar bilan diniy qadriyatlarning uyg‘unligi va ilm-fanga davlat homiyligi bo‘ldi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini yaratish strategik maqsad sifatida ilgari surilayotgani sababli, ajdodlarimiz merosining evolyutsion bosqichlarini o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. O‘tmish tajribasi shuni ko‘rsatadiki, yuksalishga erishish uchun ilm-fanga davlat miqyosida homiylik qilish, xalqaro tajribani mahalliy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish va erkin fikrlash muhitini yaratish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni. – URL: https://lex.uz/docs/-5841063
4. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari: Saylanma. 1–3-jildlar. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1992.
5. Ma’naviyat yulduzlari. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1999.
6. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 1983.

7. Бартольд В.В. Улугбек и его время. – Петроград: Российская академия наук, 1918.
8. Mez A. Die Renaissance des Islams. – Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1922.
9. Starr S.F. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane. – Princeton: Princeton University Press, 2013.